

Хліб та маца: традиції українсько-єврейського добросусідства і толерантності в Одесі

У статті відстежено етапи розвитку добросусідських взаємин між українцями та євреями Одеси, що відбилися у найрізноманітніших сферах: культурній, побутовій, науковій, суспільно-політичній. Найяскравіші прояви толерантного ставлення один до одного подали з українського боку Л. Смоленський, І. Луценко, М. Слабченко, А. Гриневич, з єврейського - В. Жаботинський, О.Пергамент, С. Боровой. Найяскравішими епізодами цієї толерантності були реакція українців на погром 1905 р. та справу Бейліса 1912- 1913 рр.

В історії україно-єврейських взаємин в Україні не бракує гострих конфліктів. Іноді їх місцем була Одеса, якщо згадати про резонансну полеміку між одеською газетою «Сіон» та українським виданням «Основа», участь окремих представників українців у єврейських погромах та антиукраїнські висловлювання і дії деяких єврейських та українських діячів у ХХ ст. Однак, як і загалом в історії України, ці ексцеси не були визначальними для взаємин українців та євреїв Одеси. **Навпаки, місцева історія містить значно більше яскравих прикладів добросусідських відносин.**

В російсько-імперський період історії Одеси передумовою для пошуку «формули толерантності» був загалом низький правовий статус українців та євреїв, особливо, незадоволення дискримінацією за національною ознакою. Окрім цього, еліта обох народів здебільшого дотримувалася соціалістичних та ліберальних переконань. Водночас, Одеса була осередком визрівання політичних, самостійницько-націоналістичних течій українського та єврейського (сіонізм) національних рухів, що сприяло створенню своєрідного спільного фронту у боротьбі за власні інтереси.

Важливим об'єднавчим чинником була активна діяльність в Одесі на початку ХХ ст. російських шовіністичних угруповань, зокрема, «Союза Русского народа», які відкрито проголошували своєю метою розгром українського та єврейського національних рухів. Офіційний перепис населення 1897 р. зафіксував велику диспропорцію між чисельністю українців та євреїв в Одесі на користь останніх (власне, перепис фіксував лише мовну та віросповідну приналежність - 5, 66 % носіїв «малорусской» мови (21 526 тис.), «великорусской» - 51 % (193 254 тис.), ідиш - 32, 50 (123 686 тис.), хоча після погрому 1905 р. намітилася тенденція до

скорочення кількості євреїв. Попри цю величезну перевагу, джерела свідчать про **значну увагу єврейських лідерів до українського питання.** Зокрема, більшість одеських російськомовних газет ліберального напрямку («Одесский листок», «Одесские новости», «Одесская почта»), які фінансувалися чи видавалися єврейською інтелігенцією, гостро критикували антиукраїнські дії влади, залюбки надавали шпальти для друкування заяв та статей українських одеських діячів, іноді навіть українською мовою, досить прихильно висвітлювали життя української громади, писали про ювілеї українських митців тощо. Відповідь на причини цього явища можна знайти у В. Жаботинського, який услід за українськими діячами усвідомлював, що половина з так званих росіян насправді були українцями, тобто людьми, які, на його думку, відрізнялися від росіян як американці від англійців або англійці

Добросусідські взаємини між українцями та євреями на Одещині були закладені досвідом співіснування в часи Нової Січі, частим відвідуванням Одеси чумаками, що відобразилося в їхньому фольклорі. Позаяк увиразнення української громади в Одесі припадає на другу половину ХІХ - на початок ХХ ст., більш конкретні відомості про взаємини між місцевими українцями та євреями припадають саме на цю добу. Знаменно, що переважають повідомлення саме про **толерантні взаємини.**

У 1860-1870-хрр. в Одесі діяла перша українська національна організація - **громада**, на чолі з істориком **Л.А. Смоленським**. Він вчив, що неукраїнці можуть увійти до кола українців згідно власному самовизначенню. Це відкривало шлях до громади й євреям. Лекції А. Смоленського з історії відвідували **Аделаїда Розенштейн, Борис та Гесья Симоновичі, Фаня Морейнес, Віра Фігнер**. Одна з членів громади, видатний педагог **С. Русова** згадувала про свою дружбу під час перебування в Одесі з **Самуїлом Фельдманом**. Розгалужені контакти з євреями мав професор Новоросійського університету **О.І. Марквич**.

Зокрема, він брав участь у роботі літературно-артистичного клубу, де дискутував з письменником **Гершон Бен Гершоном**. Найбільш символічна подія в ранній історії україно-єврейських взаємин в Одесі сталася у 1878 р., коли єврейська громада збрала чималу суму коштів на побудову школи імені Т. Шевченка.

Важливою сферою толерантності був **український театр**. **Л. Коган** згадував про своє щире захоплення виставами української трупи **М. Кропивницького** в Одесі. Через захоплення українським театром, євреї відчували спільність з українською культурою. Тим більше, що, як і в політичній сфері, тут теж не обійшлося без протистояння з владою в єврейському питанні. За спогадами **А. Кауфмана**, одеський градоначальник **П. Зеленой** спустив зі сходів свого будинку режисера української трупи за спробу поставити п'єсу, в якій фігурував чесний Нахман. «Чесних жидів не буває», - кричав лютий градоначальник.

Ці контакти у своєрідний зверхній спосіб зауважив росіянин **О. Павлов**. На його думку, «атмосфера Одессы совсем не подходила моей велико-российской натуре, которой мог наслаждаться и дышать только еврей, поляк, немец, грек, и пожалуй, хохол, сроднившийся со своим положением «хлопца» у этих панующих национальностей. Они составляли крепко сомкнувшееся целое, а мы по обыкновению тянули врознь». Пізніше в такому ж тоні про «єврейсько-український союз» писали російські публіцисти **С. Щоголів** та **А. Стороженко**.

Позитивний сплеск у взаєминах між українцями та євреями Одеси відбувся на початку ХХ ст. Українська інтелігенція Одеси різко засудила два найприкріші епізоди в тодішній історії євреїв України: **погроми осені 1905 р.** та **ритуальний процес над М. Бейлісом** у Києві. Першими одеськими українськими «правдниками світу» можна вважати вже згаданого **А. Смоленського** та українського комерсанта та мецената **К.Т. Литвиненка**. Обидва переховували у своїх квартирах єврейські родини. А. Смоленський особливо турбувався за долю дітей. За спогадами сучасників, <

А. Смоленський був настільки обурений погромом, що серце його не витримало. Проти ініціаторів погрому, одеської влади, різко виступив педагог **Д. Сигаревич**. Погром сприяв подальшому розмежуванню української та російської національної самосвідомості. Так, **М. Слабченко** вже у 1918 р. згадував, що під враженням від участі

російського духовенства у погромі він прокляв російську церкву. Про зацікавлення М. Слабченка єврейською культурою свідчить такий непересічний факт: у заяві про влаштування у стипендіати юридичного факультету Новоросійського університету 16 вересня 1910 р. М. Слабченко зазначав, що в Одеській духовній семінарії вивчав під керівництвом Бекетовського давньоєврейську мову.

Негативна позиція українців Одеси щодо **справи М. Бейліса** відбилася не лише у позиції інтелігенції. У 1912 р. на сторінках «*Маленьких одесских новостей*» було надруковано україномовний лист робітника **Йосипа Кондраткжа** з приводу «справи Бейліса»: «Читаючи про обвинувачення євреїв в тому ніби вони вживають християнську кров, мені якось мимо волі спадає на думку про таке ж саме в порівнянні з цим, обвинувачування в свій час українців в тому ніби вони живуть на Пруські марки, або що весь український рух єсть сепаратизм, вигаданий мазепинцями, на який пруська держава дає свої марки. До якої тільки ганебної вигадки можуть доходити наші вузьколобі патріоти з правого табору, рахуючи таким чином в каламутній воді ловити рибку. Врешті протестую проти нахабної брехні та облуди яка розповсюджується з боку чорної зграї на єврейську націю. Завважимо українською народньою говіркою «брехнею світ пройде, та назад не вернешся». Напередодні вирішального засідання суду присяжних одеська преса попросила «одного з помітних українських діячів» Одеси спрогнозувати вирок. Він зазначив, що одеські українці вірять у виправдальний вирок, адже селянський склад присяжних має не відлякувати, а приваблювати своєю щирістю. Не маючи очевидних фактів для звинувачення, на його думку, присяжні скажуть «не винний». Подальші події засвідчили правоту українця.

Добросусідські взаємини між одеськими євреями та українцями відбилися не лише в екстремальних ситуаціях, але й у повсякденній практиці, сфері міжособистих зв'язків. Передусім слід загадати про **одеську українську «Просвіту»** (1905-1909 рр.), до складу якої її керівники вирішили приймати не лише українців. На цей заклик відгукнулося щонайменше близько десяти євреїв.

До числа дійсних членів консультативного Бюро присяжних повірених та їхніх помічників при Українському товаристві «Просвіта» належали євреї **К.Г. Беренштейн, Г.Ф. Блюменфельд, А.О. Гросман, І.І. Немировський.**

Це не була випадковість, адже всі керівники «Просвіти» перебували у добрих стосунках з одеськими сіоністами, іноді відкрито заявляли про це у статтях та інтерв'ю. Керівник «Просвіти» **М.Ф. Комаров** дотримувався широких поглядів Л. Смоленського на національне питання. Найбільш важливим здається повідомлення **І.М. Луценка** про те, що він добре знає **В. Жаботинського** та переконаний у його демократичних принципах. Він наголошував: «противники Жаботинського лякають його націоналізмом та буржуазністю. Однак націоналізм Жаботинського немає нічого спільного з «істинно-руським» (*тобто чорносотенним - О.М.*) уявленням про націоналізм. Можна бути щирим та відданим сином свого народу і разом з тим стійким та шляхетним захисником інших пригнічених народностей. Навіщо ототожнювати російський зоологічний націоналізм з кристально чистими ідеями дійсного націоналізму».

Імовірно, **І. Луценко** був серед тих, хто безпосередньо вплинув на позитивне ставлення видатного діяча єврейського національного руху до українців. У 1907 р. І. Луценко отримав можливість опублікувати свою програмову статтю про український національний рух в одеському виданні Н.С. Рашковського «Отечественные записки». У 1912 р. І. Луценко заявив у пресі про *необхідність висунення єврейського кандидата від Одеси* до Державної Думи. Він твердив, що це буде лише актом справедливості до багаточисельної, але пригніченої національності. Іван Митрофанович радив євреям обрати кандидата від націоналістів, а не від асиміляторів, до того ж виставити його від більш демократичної 2 курії, адже єврей-капіталіст, не знаючи життя народу, не може бути захисником народних інтересів. Найбільш прийнятним для українців єврейським кандидатом він вважав В. Жаботинського. **І. Луценко** послідовно наголошував, що в будь-якому разі євреї самі мають вирішувати свою долю, а не підда-

ватися тиску інших національностей. Загалом, у характерному для себе дусі, І. Луценко висував ініціативу проведення спільного зібрання представників від прогресивних кіл всіх національних громад Одеси, під час якого заключити угоду про задоволення взаємних інтересів.

Більш своєрідним було ставлення до євреїв **С. Шелухина**. Його колега Є. Чикаленко згадував, що С. Шелухин ненавидів євреїв, російських асиміляторів, але з сіоністами був у дуже теплих відносинах. У 1916 р. С. Шелухин як голова Одеського товариства захисту жінок висунув ініціативу заснування окремого єврейського відділу товариства.

І. Луценко

Важливу роль відіграв одеський юрист **М. Елік** в долі видатного одеського українського діяча, літературознавця, **А.В. Ніковського**. Український діяч називав М. Еліка «моїм другом, учителем і братом, євреєм, що колись стрівся зо мною на вулиці і віддав до гімназії». Мова йшла про те, що М. Елік готував А. Ніковського до вступу у 5 Одеську гімназію, чим зумовив подальше інтелектуальне зростання українського вченого. У подальшому А. Ніковський у своєрідний спосіб повернув «борг» своєму вчителю. Довгий час М. Елік не відчував спорідненості з єврейською культурою та мовою, але пізніше під впливом учениці А. Ніковського, а вірогідніше й його самого, зацікавився єврейською мовою та сіонізмом, що дало підстави А. Ніковському порівняти досвід свого вчителя з життєвим шляхом типового українського націоналіста.

Книга з опублікованим листуванням українських громадсько-політичних і культурних діячів А. Ніковського та Є. Чикаленко

Інший лідер українського національного руху в Одесі **А. П. Ковальчук** з 1906 р. був власником, директором та викладачем російської мови «Приватного чоловічого училища 2-го розряду А. П. Ковальчука» у будинку на вулиці Херсонській, 40, а згодом на Софіївській, 22.

Більшість учнів були дітьми єврейських міщан. Власне, більшість одеських українських діячів працювали педагогами у середніх школах міста і таким чином долучилися до виховання єврейської молоді (**П. Клепацький, І. Бондаренко, А. Крижанівський, М. Гордієвський**).

Це мереживо зв'язків зумовило практичні кроки у напрямку зближення між українцями та євреями Одеси на суспільно-політичному ґрунті. У процесі підготовки до виборів у II Державну Думу та міську Думу у 1907 р. між українськими та єврейськими діячами тривали переговори про утворення спільного партійного списку. Ця ж ситуація повторилася у 1917 р. Однак внаслідок протидії низки діячів ця ініціатива так і не була реалізована. Депутат III Державної Думи від Одеси **О. Пергамент** підписав заяву за впровадження української мови в учбовий процес в Україні. Заборона уряду святкувати 100-у річницю з дня народження Т. Шевченка у 1914 р. викликала негативну реакцію з боку одеської єврейської інтелігенції. В інтерв'ю одеській газеті сіоніст **М. Усишкін** зазначив, що «євреї ценят Шевченка как борца за национальное

самоопределение и чтят как чуткого поэта и беззаветного защитника интересов своего родного народа. Заслуживает внимания певец Украины и как деятель, чутко относящийся к доле других угнетенных национальностей».

Безумовно, найпослідовнішу та найглибшу толерантність до українців і не лише в масштабах Одеси, але й усієї Європи продемонстрував **В. Жаботинський**. З 1904 р. у численних статтях в одеській пресі, журналі «Украинская жизнь» та інших В. Жаботинський розгорнув аргументовану критику шовіністичних заяв щодо українців, проникливо змалював значення творчості Т. Шевченка, поставив, на нашу думку, найпрониклівіший та, на жаль, досі актуальний діагноз стану української мови: «був я нещодавно на Дніпрі і в дорозі, подорожуючи у вагоні третього класу, прислухався до розмов тамтешнього простолоуду. Мене вразила їхня говірка - явне зіпсуття, явна хвороба української мови. Хохли просто сипали великоруськими словами, великоруськими зворотами, а основна мова та її склад були українські; виходило дещо досить потворне, ні Богові свічка, ні чортові шпичка. Слухаючи цю недоладну суміш двох мов, я замислився про вмирання малоросійської мови. Адже це безперечно, що вона вмирає. Чи зникне остаточно, чи ще прокинеться й буйно розквітне - інше питання: адже не можна забувати, що українські мовляни живуть не лише в Росії, - а галицькі русини плекають свою мову, створюють нею літературу, і не дозволять їй згаснути навіть і тоді, коли останній Остапенко в Росії перехреститься на Євстафієва. Але це - справа майбутнього, а тепер наявний такий факт: занепадає малоросійський говір. Занепадає говір, що ним розмовляли впродовж сторіч мільйони живих людей, і розмовляли не з примусу, а тому, що з ними цей говір народився і з ними зріс, тобто віддзеркалив у собі всі звиви й ухили психіки цього народу... Коли у вагоні третього класу вслуховувався в цей сором української мови, мені - хоч я сам не малорос і не слов'янин - кортіло гукнути на цілий слов'янський світ: «Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима остається збиток і згуба слов'янського добра!» (переклад І. Клейнера). У 1911 р. В. Жаботинський в Києві на зустрічі з провідниками українського руху засвідчив підтримку українцям з боку сіоністів.

Так виглядав ілюстрований додаток до газети «Одесские новости», куди писав свої замітки В.Жаботинський

Своєрідним перегуком зі статтями В. Жаботинського є стаття одеського українського діяча, історика **І. Бондаренка**. У публікації на сторінках львівського «Літературно-наукового вістника» у 1909 р. він різко заперечив ставлення К. Маркса до єврейського національного руху. І. Бондаренко привітав сіонізм: «маємо перед собою справжній національний рух, в яким сполучилися різні настрої серед представників бідолашної нації, починаючи від шукання елементарної безпечности й кінчаючи високим запалом ідеалізму, що не боїться обвинувачення в утопії». Він визнавав існування єврейської нації, попри відсутність у євреїв спільної території проживання. І. Бондаренко пророкував сіонізму величезні успіхи у справі боротьби за права євреїв.

1917 - 1920 рр. увійшли в історію як надзвичайно трагічні випробування для євреїв України, головним чином у зв'язку з погромами, в яких найчастіше всупереч історичним джерелам звинувачували українців. Однак україно-єврейські відносини в Одесі *містили*

низку прикладів толерантності у вирі громадянського протистояння. Почати з того, що Одеське відділення єврейської партії «Поалей-Ціон» підтримало прагнення Центральної Ради до самоствердження України. На шпальтах одеської української преси систематично з'являлися статті українських діячів з різким засудженням погромних настроїв, які, на їх переконання, можуть призвести до руйнації українського національного руху. Один з провідників українського культурницького руху проректор Новоросійського університету **В. Лазурський** разом з **І. Буніним** у 1919 р. відвідав службу у синагозі, продемонструвавши широту свого світогляду. На відміну від низки російських церковних діячів того часу, українські священники не подали жодного прикладу антисемітських висловлювань. Більш того, один з них, отець **А. Гриневич**, наприкінці 1921 - у першій половині 1922 р. заарештований органами ГПУ за звинуваченнями в антирадянській агітації, був відпущений на свободу за підтримки 20 представників єврейських родин Ананіїва, які стверджували, що отець врятував їх від розправи під час погромів.

Перебуваючи в Одесі у 1919 - 1920 рр., офіцери Української Галицької армії в інтерв'ю одеським газетам рішуче заперечували антисемітизм, наголошуючи, що і серед їхніх вояків є євреї. Така поведінка викликала повагу до галичан з боку деяких євреїв. Під час масових арештів галичан та розправи над ними з боку каральних більшовистських органів наприкінці квітня - на початку травня 1920 року, за згадкою одного з вояків УГА, його «взяв «на переховок» один місцевий єврей, якому у ятже завдячую свободую, а може й життям».

У 1920-х рр. низка представників єврейської інтелігенції прихильно поставилася до політики «українізації», викладала українською мовою в одеських ВНЗ, розвивала українську мову у галузі бібліотекознавства та книгознавства. Як і до революції, низка українських інтелігентів долучилася до виховання єврейської молоді вже у вищій школі. Найпліднішу працю розгорнув професор **М. Слабченко** в Інституті народної освіти. Серед його найздібніших учнів переважали євреї: **І. Бровер**, **М. Рубінштейн**, **Т. Хайт**, **Р. Рибак**, **Н. Межберг**. Товариські взаємини встановилися між видатним єврейським одеським істориком **С. Боровим** та українськими науковцями. Дослідження С. Борового в галузі історії євреїв України

Одеса, 27. IV. 36

Дорогий Ю. Меженко,

Щиро дякую за лист, який ти мені надіслав, що є дуже цікавим. Як і всі твої листи, він дуже цікавий. Як і всі твої листи, він дуже цікавий. Як і всі твої листи, він дуже цікавий.

Твоє історичне дослідження про українську бібліографію та книгознавство, передусім завдяки роботі Українського наукового інституту книгознавства на чолі з Ю.О. Меженко, що видавав провідний для українських книгознавців часопис «Бібліологічні вісті» (1923–1931). Між С. Боровим та Ю. Меженко налагодилася співпраця, про яку свідчать не лише україномовні статті про історію та сучасність єврейської книги та теоретичні аспекти бібліотекознавства, але й україномовні листи єврейського історика до свого київського колеги. Ю. Меженка він згадував з вдячністю як захоплену, доброзичливу, дуже енергійну та діяльну людину. Після повернення з евакуації в Одесу у 1944 р. С. Боровою відновив листування з Ю. Меженкою. Також С. Боровою листувався з Д. Яворницьким та Н. Полонською-Василенко.

Ю. Меженко, який був українським бібліографом, істориком, а також видавцем часопису «Бібліологічні вісті» (1923–1931). Між С. Боровим та Ю. Меженко налагодилася співпраця, про яку свідчать не лише україномовні статті про історію та сучасність єврейської книги та теоретичні аспекти бібліотекознавства, але й україномовні листи єврейського історика до свого київського колеги. Ю. Меженка він згадував з вдячністю як захоплену, доброзичливу, дуже енергійну та діяльну людину. Після повернення з евакуації в Одесу у 1944 р. С. Боровою відновив листування з Ю. Меженкою. Також С. Боровою листувався з Д. Яворницьким та Н. Полонською-Василенко.

С. Боровий

Лист С. Борового до Ю. Меженка, 1936 р.

привітав М. Слабченко. Дружні стосунки налагодилися між С. Боровим та Ф. Петрунем.

У 1920-х рр. Київ набув статусу провідного центру української бібліографії та книгознавства, передусім завдяки роботі Українського наукового інституту книгознавства на чолі з Ю.О. Меженко, що видавав провідний для українських книгознавців часопис «Бібліологічні вісті» (1923–1931). Між С. Боровим та Ю. Меженко налагодилася співпраця, про яку свідчать не лише україномовні статті про історію та сучасність єврейської книги та теоретичні аспекти бібліотекознавства, але й україномовні листи єврейського історика до свого київського колеги. Ю. Меженка він згадував з вдячністю як захоплену, доброзичливу, дуже енергійну та діяльну людину. Після повернення з евакуації в Одесу у 1944 р. С. Боровою відновив листування з Ю. Меженкою. Також С. Боровою листувався з Д. Яворницьким та Н. Полонською-Василенко.

Співпраця між українцями та євреями в Одесі відбувалась також у сфері театру, кінематографу та літератури.

Зокрема, восени 1927 р. на сцені Одеського державного українського театру було поставлено п'єсу за творами І. Бабеля. Єврейських персонажів проникливо зіграли українці Ю. Шумський, П. Нятко та інші. Натомість єврейський актор І. Маяк зіграв Т. Шевченка у виставі «Доля поета». У 1930-х рр. Одеський державний єврейський театр під керівництвом Е. Лойтера поставив виставу за твором М. Кропивницького «Глитай, або Павук».

Друга світова війна також надала приклади людяності у безодні пекла. За спогадами А. Дусмана, родина Молдованенків врятувала його та його родичів від смерті в концтаборі на Одещині. За спогадами П. Молдаваненка, «коли євреїв пригнали до села, виснажених, дистрофічних, батько прийшов додому та сказав матері: «Треба їм, нещасним, понести їжу. Дай Петру, нехай віднесе, щоб ніхто не бачив. Треба кожен день щось носити. Там є хлопчик та дівчина, віддай їм»». Заданими А. Дусмана, знамените звання «Праведник народів світу» в Одеській області отримали 140 осіб. За нашими підрахунками, приблизно половина з цих людей були українцями.

У післявоєнні часи, попри загальний антисемітизм радянської політики, випадки забобонів та упереджень, в Одесі не бракувало випадків міжнаціональних шлюбів (про глибинний характер міжетнічних зв'язків свідчить те, що за результатами Всеукраїнського перепису населення 4,4 % євреїв Одеської області визнали рідною українську мову), співпраці між інтелігенцією. Наприклад, дружні відносини встановилися між видатним одеським українським істориком А. Д. Бачинським та літературознавцем М. Г. Соколянським.

Останні десятиріччя пройшли під знаком попередніх традицій. Зокрема, серед єврейської та української інтелігенції Одеси була досить помітною частка осіб, що виступали за дотримання толерантних взаємин, заперечували українофобство та юдофобство. Про це, зокрема, свідчать публікації на шпальтах одеської газети «Чорноморські новини» з критикою юдофобії, заяви громадських організацій. Конструктивні взаємини встановилися між одеськими та єврейськими науковцями завдяки діяльності таких осередків як Одеська філія Інституту стратегічних досліджень, Музею євреїв, проведенню

конференції «Одеса та єврейська цивілізація», в якій взяла участь низка українських викладачів Одеських ВНЗ. Найновішим прикладом і можливо апогеєм україно-єврейської толерантності в Одесі є організація курсу лекцій про найактуальніші питання розвитку сучасної України Українським ліберальним клубом Одеси у приміщенні Одеського єврейського культурного центру «Бейт-Грант».

Отже, впродовж декількох століть одесити української та єврейської національностей продемонстрували приклад не лише добросусідства, але й творчої співпраці, активного руху назустріч, взаємопізнання. Особи, що найбільш спричинилися до розвитку толерантних відносин між громадами, мають бути увічнені у назвах вулиць, меморіальних дошках, спопуляризовані у пресі та мистецтві, при чому не лише українській чи єврейській. В умовах непростих викликів сучасності одеський досвід може знадобитися у процесі побудови справді толерантного українського громадянського суспільства не лише в Одесі, але й загалом в Україні.

Олександр Музичко